

Zitting van 8 December 1914.

Geenwoordig 16-16. Lammyn, Burg-
meester-voorzitter, Dedemwaerder en
Vervoerke, Scheyenen, Duyse, Vande-
putte, Debraubandere, Vandevoegstroe-
ke, Vynckier, Vandekerckhove, Beys-
schout en Descheemacker, leden en
Beesterman secretaris.

31 Openbare zitting.

Voorwys: Uitgifte van gemeentelijke kasbons
De Gemeenteraad,

Overwegende dat de Gemeente
uit oorzaak van den huidige oorlog
allerlei nieuwe en onvoorziene uitgaven
te doen heeft (openbare onderstand,
onderhoud der vluchtelingen, inkwar-
tering der duitche troepen, enz.) en dat
zij zich van een anderen kant geen
inkomsten genoeg verschaffen kan om
al die uitgaven te dekken;

Besluit:

De Gemeente zal een uitgifte doen in
gemeentelijke kasbons tot een bedrag van
10,000 frank, in bonn van de fr., 10 fr.,
5 fr., 1 fr. en of 50, betaalbaar na den
oorlog;

Deze kasbons moeten als gangbare
munt door de bevolking van Lendeledede
aanvaard worden;

De makers ervan zullen streng gestraft worden.

Vanrent den Gemeenteraad:

Op bevel:
De Secretaris.

De Burgmeester-voorzitter,

Beesterman

Lammyn

Geld in nood ...

Gemeentelijk noodgeld tijdens de Eerste Wereldoorlog¹

Paul Degraeve

Op 8 december 1914 nam de gemeenteraad van de West-Vlaamse gemeente Lendeledede een op het eerste gezicht merkwaardige beslissing. “Overwegende dat de gemeente” zo is te lezen in het verslag van de zitting “uit oorzaak van den huidigen oorlog allerlei zware en onvoorziene uitgaven te doen heeft [...] en dat zij zich van den andere kant geen inkomsten genoeg verschaffen kan [...] zal zij een uitgifte doen in gemeentelijke kasbons [...]. Deze kasbons moeten als gangbare munt door de bevolking van Lendeledede aanvaard worden.”²

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Kleurde de gemeente Lendeledede hier niet buiten de lijntjes van haar gemeentelijke bevoegdheid? Feit is dat zij zeker niet alleen stond met dergelijke beslissing. In circa 25 procent van de Belgische gemeenten werd tijdens de oorlogsjaren 1914-1918 overgegaan tot het produceren van eigen geldbons.³ Lokale onderzoekers hoeven van deze “bevoegdheidsovertreding” dus niet vreemd op te kijken wanneer zij bij hun studie naar de lokale of regionale leefomstandigheden tijdens de Grote Oorlog geconfronteerd worden met dit zogenaamde “noodgeld”.

Het massaal opduiken van lokale geldbiljetten mag op zijn minst een opmerkelijk fenomeen genoemd worden. Hoewel het emissierecht van bankbiljetten volgens de Belgische wetgeving uitsluitend voorbehouden was aan de daartoe gemachtigde nationale overheidsorganen werd door een aantal gemeenten toch besloten om het tekort aan wisselgeld en/of de uitzonderlijke stijging van hun financiële verplichtingen via het uitgeven van lokaal noodgeld op te lossen. Nergens werd gewag gemaakt dat deze daad bij de gemeentelijke overheden enig gevoel van onwettigheid had opgeroepen. Evenmin werden zij hieromtrent door hun hogere overheden ter verantwoording geroepen.

- 1 Een woord van dank aan Marianne Danneel (conservator) en Maarten Bassens (museum-medewerker) van het museum van de NBB voor de ondersteuning die ik van hen mocht ondervinden bij het maken van dit artikel. Ook vanwege de afdeling Facility Management van Belfius (Catharina Vandenberg) mocht ik op eenzelfde hulpvaardigheid rekenen.
- 2 M. Nuyttens, ‘Het noodgeld 1914-1918 van de gemeente Lendeledede’, *Lethae*, nr 5 (1983) 2.
- 3 In het laatste gedeelte van dit artikel verwijzen wij naar enkele catalogi en databases waarin kan opgezocht worden welke gemeenten hun eigen noodgeld binnen het lokale betalingsverkeer geïntroduceerd hebben.

Ook de rechtbanken hebben bij het behandelen van juridische geschillen in verband met dit lokale geld nooit het gemeentelijk recht tot monetaire nood-emissies betwist. Hoewel de gemeentebesturen aan het lokale geldpapier een verplichte betaalkracht verbonden, vermeden zij om aan het door hen uitgegeven betaalmiddel de officiële benaming "geld" toe te kennen. De betreffende biljetten kregen de meest uiteenlopende namen toebedacht. Koersel gaf het noodgeld de naam van "Gemeentekasbon", in Betekom noemde men het een "Oorlogsbon", Lebbeke sprak algemeen over een "Kasbon", in Herent werd het een "Gemeentebon", en Kessel-Lo gaf de voorkeur aan de Franse naam "Bon Communal".⁴

Deze bijdrage wil alvast de belangrijkste zaken rond het gemeentelijk noodgeld op een rijtje zetten om zo een eerste aanknopingspunt te zijn voor de lokale onderzoeker die zich op dit terrein begeeft. In het artikel wordt geschetst hoe de algemene Belgische monetaire situatie ten tijde van de acute oorlogsdreiging en het uitbreken der vijandelijkheden de aanleiding gaf tot de uitgifte van lokale geldbiljetten. De vraag wordt gesteld of er wel een wettelijke basis was om lokaal geld te produceren en hoe de namaak van deze biljetten werd bestraft. Daarna wordt nagegaan welke verspreiding dit fenomeen gekend heeft, zowel geografisch als qua tijdsverloop. Een volgend deel behandelt de specifieke uitgavenposten waarvoor dit speciale geld gecreëerd werd. Verder zoeken wij een antwoord op de vraag hoe de lokale overheden erin slaagden om de betaalkracht van deze biljetten bij hun burgers afdwingbaar te maken en hoever deze betaalkracht reikte. Tot slot komen de uiterlijke kenmerken van dit vaak artisanale geldpapier aan bod. In het laatste gedeelte van het artikel verwijzen wij naar enkele catalogi en databases waarin kan opgezocht worden welke gemeenten hun eigen noodgeld binnen het lokale betalingsverkeer geïntroduceerd hebben en geven wij een werkmethode die de erfgoedonderzoeker bij de studie van een specifieke casus mogelijk van nut kan zijn.

4 www.willebroek.info > Archief > Varia > Lokaal geld & andere waarden.

DE BELGISCHE MONETAIRE SITUATIE BIJ HET UITBREKEN VAN W.O. I

Het vertrouwen is zoek

Op 28 juni 1914 werd de Oostenrijks-Hongaarse kroonprins Frans Ferdinand samen met zijn echtgenote te Sarajevo vermoord. Deze moord veroorzaakte meteen grote onrust op de Europese financiële markten. Ook bij de Belgische bevolking ontstond de vrees voor bankcrashes met gevolg dat spaarders massaal hun tegoeden bij de banken ophaalden. De onzekere situatie maakte ook dat het publiek meer en meer zijn vertrouwen in de bankbiljetten verloor. Het publiek trok in grote drommen naar de Nationale Bank van België (verder NBB) om het papiergeld tegen metaalgeld in te wisselen.

De onzekere situatie maakte ook dat het publiek meer en meer zijn vertrouwen in de bankbiljetten verloor.

De NBB paste aanvankelijk trouw het wettelijk voorziene convertibiliteitsprincipe toe en wisselde zoveel mogelijk biljetten om in zilveren munten.⁵ De vraag

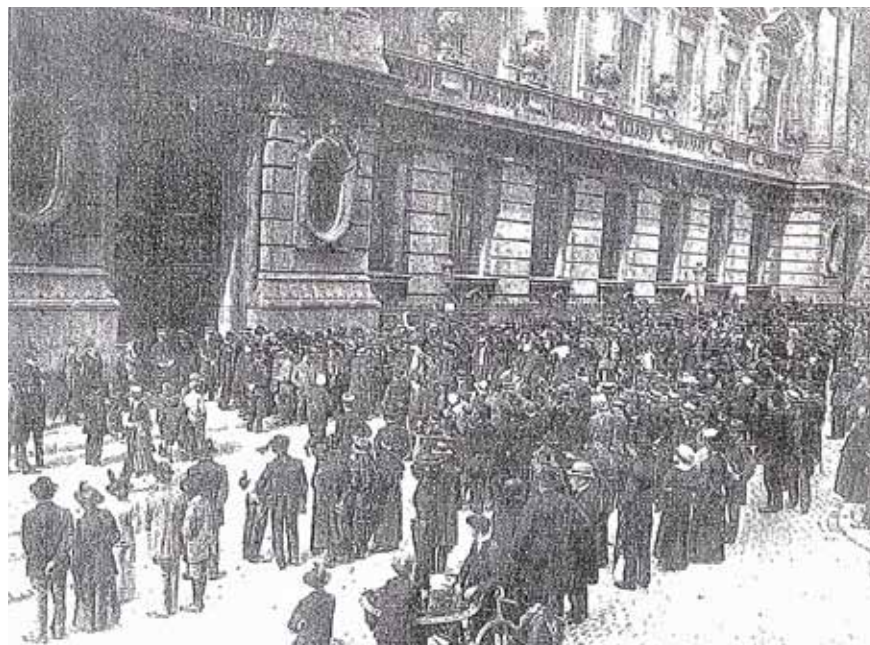
5 Tot 1914 was ons monetair systeem gebaseerd op het stelsel van de goudstandaard. Dit hield onder meer in dat alle Belgische bankbiljetten te allen tijde voor hun tegenwaarde in goud of zilver konden ingewisseld worden. Dit naar analogie van de munten voor wie de waarde in principe een gevolg was van het metaal dat zij bevatten. Wanneer de munten gedeeltelijk vervangen werden door papieren geld moest een gelijkaardige band met het edelmetaal gecreëerd worden.

naar metaalgeld bleef echter aanhouden waardoor de voorraad aan zilvermunten dreigde te worden uitgeput. Er restte de Belgische overheid geen andere uitweg dan de NBB te ontheffen van haar plicht om de biljetten tegen muntstukken in te wisselen.⁶ Het papieren geld verloor dus zijn rechtstreekse binding met het edelmetaal dat het geacht werd te vertegenwoordigen. Het hoeft geen betoog dat bovenvernoemde maatregel er niet toe bijdroeg om het vertrouwen in het papiergeld te herstellen.⁷

De evolutie van de voorraden van zilver- en pasmunten toont aan hoe massaal papiergeld tegen metaalgeld werd ingewisseld.

23/06/14	76.644.000	frank
11/07/14	67.730.000	frank
01/08/14	27.783.000	frank
24/11/14	11.451.000	frank

Vanaf september 1914 werden voor het eerst biljetten aangemaakt met de beeltenis van een Belgische koning (Leopold I). Voorheen werden de vorsten enkel op postzegels afgebeeld. Via het bespelen van de patriottistische snaar werd alsnog gepoogd om het groeiende wantrouwen ten aanzien van de bankbiljetten in te dijken. "Het delicaat patriottisch gebaar dat men met de beeltenis van koning Leopold I tot uiting bracht draagt de stille goedkeuring van het publiek" schreven Gille, Ooms en Delandsheere.⁸ Hoe dan ook, de vaderlandsliefde kon niet optornen tegen het publieke wantrouwen ten aanzien van dit nieuwe papieren geld.

Run op de Nationale bank. © Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Hugh Gibson, eerste secretaris bij de Amerikaanse ambassade te Brussel, hield tijdens de tweede helft van het jaar 1914 een dagboek bij. Op zondag 2 augustus 1914 schreef hij: "Nergens is nog geld te krijgen. Muntstukken worden verborgen en de winkeliers aanvaarden geen bankbiljetten meer uit angst dat de banken ze ook niet meer willen. Iedereen vreest een crash. De banken krijgen politiebescherming, ze worden bestormd om geld op te vragen in klinkende muntstukken. Reizigers kunnen hun express traveller cheques en buitenlandse biljetten niet meer omwisselen, zelfs onze dollars worden gewantrouwd".⁹

6 Koninklijke Besluiten van 2 en 4 augustus 1914; L. De Clercq, 'Betalingmiddelen in België tijdens de eerste wereldoorlog', in: B. Rochet en A. Tixhon (red), *La petite Belgique dans la Grande Guerre. Une icône des images. Actes du colloque de Namur 24-27 novembre 2010* (Namen 2012) 203-205.

7 H.G. Ugo Papi, 'De inwisselbaarheid der munten en de voorwaarden van haar verwezenlijking', *Nationale Bank van België - Tijdschrift voor Documentatie en Voorlichting*, 30:4 (1955) 225.

8 L. Gille, A. Ooms en P. Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande* (Brussel 1919) 44.

9 H. Gibson, *A Journal from our Legation in Belgium* (New York 1917) 7.

Schaarste aan pasmunt en wisselgeld

Nadat de bevolking haar papieren geld massaal tegen munten had ingewisseld, werd dit vervolgens opgepot (in de hoop dat de metaalwaarde de nominale muntwaarde zou gaan overstijgen) waardoor een acuut tekort aan pasmunt en wisselgeld ontstond. Men kan de NBB nochtans moeilijk een gebrek aan voorzorgsmaatregelen verwijten. Reeds in 1912 had zij, met het oog op het wegwerken van mogelijke tekorten aan wisselgeld, biljetten met de waarde van vijf frank voorbereid. Enkel de handtekeningen en de uitgavedatum ontbraken zodat, indien nodig, zeer snel tot emissie kon overgegaan worden. Op 4 augustus 1914 werd gestart met het in omloop brengen van deze biljetten. Brussel werd echter meer en meer bedreigd door de oprukkende Duitse troepen waardoor in de periode van 13 tot 19 augustus 1914 de clichés en alle voorgedrukte biljetten naar Antwerpen verhuisd werden. De Brusselse geldpersen werden stil gelegd. Via een Antwerpse drukker is er nog een beperkte oplage van deze vijffrankbiljetten geproduceerd. Enige tijd later zouden de clichés samen met de reeds voorgedrukte biljetten en het blanco geldpapier naar Londen geëvacueerd worden. Door deze actie werd de schaarste nog vergroot. De Duitse bezetter was hierover zo verbolgen dat hij in december 1914 het emissierecht aan de Nationale Bank ontnam en het overdroeg aan de Société Générale de Belgique.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Ondanks de Duitse bezetting heeft de Raad van Bestuur van de NBB een laatste poging ondernomen om het tekort aan wisselgeld te verhelpen. Zij beslisten tot het aanmaken van een nieuwe reeks papiergeld waarbij ook coupures van één en twee frank.¹⁰ Deze konden reeds tijdens de eerste dagen van september 1914 in omloop gebracht worden. De productie was duidelijk een haastklus. De biljetten hebben geen watermerk, het gebruikte papier is van inferieure kwaliteit en de afbeeldingen ontbreken of zijn rudimentair weergegeven. Wegens de versterking van de gebruikelijke communicatie- en distributiekanaalen van de Nationale Bank kenden deze biljetten een beperkte verspreiding waardoor het effect op het betalingsverkeer miniem was.

10 Rekeningcourantbiljetten. De aanmaak van deze reeks nieuwe biljetten (met coupures van 1, 2, 20, 100 en 1000 frank) kwam er op vraag van de Brusselse banken die nog steeds geconfronteerd werden met een aanhoudende geldafhaling. De emissie zou gedekt worden door fondsen die door particulieren bij de NBB op hun zichtrekening gedeponneerd werden (vandaar de naam rekeningcourantbiljetten). De Clercq, *Betalingsmiddelen*, 207.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Onvoldoende beschikbare financiële middelen

De vijandelikheden hadden tot gevolg dat de steden en gemeenten voor aanzienlijke extra uitgaven werden geplaatst waarvoor de nodige financiële draagkracht ontbrak. Tegenover deze sterk toegenomen behoefte aan financiële middelen stond de steeds moeilijker beschikbaarheid van de geldelijke tegoeden. In de beginfase van de vijandelikheden was het contact met de nationale financiële instellingen erg verstoord. Geldopnames via de decentrale zetels waren al even problematisch. Als het hen bij uitzondering toch lukte om hun tegoeden bij de NBB, de Spaar- en Lijfrentekas of het Gemeentekrediet van België (hierna GKB) aan te spreken, werd het toegelaten volume aan opgevraagd kapitaal nog sterk beperkt door het bancaire moratorium dat de Belgische overheid had uitgevaardigd.¹¹

De oplossing... noodgeld?

Méer dan 600 gemeenten en steden en gemeenten voelden zich genoodzaakt om middelen met behoeften in balans te brengen via de emissie van eigen lokaal noodgeld.¹² Dit impliceert ook dat ongeveer 1800 gemeenten niet tot lokale emissies zijn overgegaan. Ofwel werden zij niet met een relevante verhoging van de uitgaven geconfronteerd ofwel kozen zij voor andere vormen van financiering. Veelal werd dan een oplossing gezocht via voorschotten of leningen bij lokale of regionale bankinstellingen. In enkele gevallen werd zelfs geleend bij de lokale notabelen. Ook de verhoging van de belastingen kon een uitweg bieden.

11 KB van 6 augustus 1914. Geldopnames werden beperkt tot 1000 francs per 14 dagen (quinzaine). J.F. Crombois, 'Les activités bancaires de la Société Générale de Belgique 1870-1914', *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 25:1-2 (1994-1995) 1-29. De ASLK die een belangrijk aandeel van de gemeentelijke spaargelden beheerde beperkte op 20 augustus 1914 de toegelaten geldopvragingen tot 100 frank per week. Vanaf 10 september werd dit bedrag nogmaals verminderd tot 50 frank per halve maand. Er waren weliswaar uitzonderingen voorzien voor de openbare instellingen maar de sluitingen van vele postkantoren en decentrale vestigingen van de NBB vormden voor de gemeenten een beletsel om over hun tegoeden te beschikken. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:21 (1952) 5.

12 A. Keller en W. Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité de la guerre 1914-1918* (Antwerpen 1952) 15.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In enkele gemeenten werden mengvormen gehanteerd. Een consortium van lokale banken stond aan de stad Doornik een lening toe ten bedrage van 2.000.000 frank. Het ontleende bedrag werd echter niet in de stadskas gestort, maar onder de vorm van lokale geldbiljetten in het Doornikse betalingsverkeer gebracht.¹³

13 A. Copin, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:22 (1952) 2.

HET GEMEENTELIJK NOODGELD

De wettelijke basis en straffen bij namaak

Het lokale beleid verantwoordde de beslissing tot emissie van noodbiljetten onder meer door het invoeren van de toenmalige artikels 31/108 van de grondwet en van de artikels 75-78 /143-146 van het gemeentelijk wetboek.¹⁴

Hierin vinden wij volgende passages:

- De raad regelt alles wat in het belang is van de gemeente.
- Alle leningen zijn onderworpen aan de goedkeuring van de Bestendige Deputatie en aan de Koning.
- In noodgevallen hebben de gemeenten het recht om uitgaven te doen die niet voorzien zijn in hun begroting, maar zij moeten post factum en zodra mogelijk de goedkeuring hiervoor verkrijgen van de bestendige deputatie.

In de wet van 4 augustus 1914 werd bovendien gesteld dat indien de regering België zou verlaten al haar prerogatieven automatisch werden overgedragen aan de provinciebesturen. In diezelfde wet werden de gemeenten gemachtigd om mits eenvoudige goedkeuring van de gouverneur of van zijn bestendige deputatie alle besluiten te nemen waarvoor krachtens de wet normaliter de goedkeuring van de koning of de provinciegouverneur vereist werd. De provinciegouverneurs werden echter reeds in december 1914 door Duitse militaire gouverneurs vervangen en de bestendige deputaties functioneerden nog nauwelijks nadat hen een voorzitter vanuit de Duitse *Zivilverwaltung* werd opgedrongen.¹⁵

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In dit provinciale machtsvacuüm waren de gemeenteraden wel verplicht om een ruime interpretatie aan de hen toegekende bevoegdheden te geven. Hun besluiten werden dan ook vaak slechts pro forma en laattijdig ter goedkeuring aan de bestendige deputaties voorgelegd. In de meeste gevallen betrof de goedkeuring van de bestendige deputatie een emissie die reeds geruime tijd voordien gerealiseerd was.

Aan het gemeentelijk noodgeld werd een verplichte betaalkracht toegekend waardoor voor het namaken van dit geldpapier een aangepaste straf moest worden voorzien. Op een aantal gemeentelijke biljetten werd trouwens in

14 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 5.

15 Na de inname van Brussel bleef België als afzonderlijke natie bestaan, maar de Duitsers namen het bestuur over. Dit hield onder meer in dat de Belgische wetgeving van kracht bleef. De macht van koning Albert I ging over op een Duitse *Gouverneur-Generaal* die rechtstreeks onder het bevel van de keizer stond. Naast hem kwam er een *Zivilverwaltung* (letterlijk vertaald "burgerlijk bestuur") en een *Generalkommissar*. Samen vormden ze het *Generalgouvernement* dat in de plaats van de vroegere Belgische regering trad. S. Huysman en E. Van den Broeck, *De eerste wereldoorlog in het Meetjesland. Een thematische synthese* (Eeklo 2011) 28. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:21 (1952) 5. Id., 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 5:1 (1951) 1-3.

navolging van hun officiële collega's een beetje voorbarig vermeld dat de namaker tot levenslange dwangarbeid veroordeeld zou worden. Strikt genomen ging het hier echter om betalingspromesses en zou de straf voor namaak van deze bonnen eerder "valsheid in geschrifte" moeten luiden.¹⁶ Wat leert ons de jurisprudentie? Bij de processen in verband met namaak van gemeentelijk noodgeld oordeelden de gerechtshoven dat deze delicten zeker niet mochten beschouwd worden als valsmunterij van officieel geld. Artikel 173 van het strafwetboek (levenslange dwangarbeid) was hier dus niet van toepassing. De rechtbanken erkenden wel dat het niet om gewone schuldbewijzen ging maar dat aan de lokale noodbiljetten onlosmakelijk een monetaire functie was toebedeeld. In de rechtspraak kreeg het noodgeld de status van betalingspromesse aan toonder met een functie van gangbaar betaalmiddel. De eerder lichte straf voor ordinare schriftvervalsing volstond dus evenmin. In de vonnissen voor namaak van gemeentegeld werd dan ook meestal het artikel 175 van de strafwet uit 1867 ingeroepen.¹⁷ In dit artikel werd de bestraffing aangegeven die moest toegepast worden bij namaak van aandelen, obligaties en andere titels uitgegeven door provincies of gemeenten. De toegepaste strafmaat moet aldus gesitueerd worden tussen deze voor echte valsmunterij en deze voor valsheid in geschrifte.¹⁸

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Evolutie, aanwending, omvang en verspreiding van het gemeentelijk noodgeld

De eerste gemeentelijke biljetten verschenen reeds in augustus 1914.¹⁹ Tot midden 1915 zou het fenomeen zich in toenemende mate blijven doorzetten. Van dan af werd het aanbod aan officiële geldbiljetten stilaan genormaliseerd. De gestegen financiële behoeften van de gemeenten konden meer en meer via opname van tegoeden en reguliere financiering voldaan worden. Er werd nog slechts sporadisch nieuw gemeentegeld uitgegeven.²⁰

De emissies die bedoeld waren om het tekort aan wisselgeld en pasmunt op te vangen vonden wel tijdens de gehele oorlogsperiode plaats, zij het in sterk wisselende volumes.²¹ Een eerste piek van deze uitgaven situeerde zich in de periode van medio 1914 tot medio 1915 en was het gevolg van enerzijds het massaal oppotten van munten door de bevolking en anderzijds het feit dat de Koninklijke Munt in augustus 1914 haar muntslag stopzette. De periode november 1917 tot juli 1918 vormde de tweede piek. Ditmaal werd het muntaanbod

16 Promesse aan toonder; (handelsrecht) waardepapier waarvan de waarde door de ondertekenaar op de vermelde datum wordt uitgekeerd aan de bezitter, bijvoorbeeld bankbiljet of cheque.

17 *Belgisch Staatsblad* (13 maart 2003). Artikel 175 volgens de wet van 23 januari 2003. De namakers of vervalsers hetzij van aandelen, schuldbrieven of andere effecten die wettig zijn uitgegeven door provincies, gemeenten, openbare besturen of instellingen, onder welke benaming ook, door vennootschappen of bijzondere personen, hetzij van rente of dividendbewijzen behorende tot die verschillende effecten, worden gestraft met opsluiting van tien jaar tot vijftien jaar indien de uitgifte in België heeft plaatsgehad, en met opsluiting van vijf jaar tot tien jaar indien de uitgifte heeft plaatsgehad in het buitenland.

18 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 6.

19 Het eerste communale noodgeld verscheen op 4 augustus 1914 te Kachtem en Emelgem (West-Vlaanderen) en op 7 augustus 1914 te Izel (Luxemburg) en te Aiseau (Henegouwen). Waregem volgde op 8 en het Brabantse Orp-le-Grand op 10 augustus 1914. Ook in Gent en in Brugge werden reeds vanaf augustus 1914 noodbiljetten uitgegeven. De Clercq, *Betalingsmiddelen*, 218.

20 Het opheffen van het bancaire moratorium, voldoende aanmaak van nieuw geld door de Société Générale de Belgique en het inbrengen van Duitse marken in het betalingsverkeer maakten dat de gemeenten over voldoende reguliere middelen konden beschikken.

21 Noodgeld met kleine coupures, meestal maximum 50 centimes.

bepikt door het feit dat alle metaal door de Duitse oorlogsindustrie werd opgeëist. De Duitse bezetter had nog een poging ondernomen om dit tekort via de aanmaak van zinken munten op te lossen. Het initiatief kwam echter te laat en de aangemaakte volumes waren onvoldoende.

De exuberant toegenomen gemeentelijke uitgaven kunnen in twee groepen opgedeeld worden. Deze die een gevolg zijn van de oorlogsdreiging en reeds vóór de eigenlijke bezetting konden ontstaan en de uitgaven die direct aan de bezetting verbonden waren. Door de ontwrichting van het economische en maatschappelijk leven dienden de gemeenten beduidend meer financiële ondersteuning te bieden aan hun inwoners. Het aantal werkloze en hulp-behoevende inwoners was bovenmatig toegenomen.²² Aan de families van gemobiliseerde inwoners diende een militievergoeding te worden betaald. Aan staatsambtenaren die zonder inkomen vielen, werd een vervangend loon uitbetaald.²³ Ten slotte viel ook de uitbetaling van de pensioenen ten laste van de gemeenten.²⁴ Gemeentelijke coöperatieven moesten de voedselbedeling veilig stellen en woekerpraktijken tegengaan. Voor de gemeenten in het westelijk deel van het land betekende het opvangen van de vluchtelingenstroom eveneens een relevante verhoging van de geldbehoefte.²⁵ Dit gold evenzeer voor de gemeentelijke bijdragen voor huisvesting en voeding van de Belgische krijgsmacht. Andere gemeenten namen ook minder voor de hand liggende taken voor hun rekening. Zo werden er bijvoorbeeld opvangcentra voor gewonde (Belgische) soldaten ingericht.²⁶

Anderzijds waren er de extra uitgaven die een direct gevolg waren van de inval van de Duitse troepen. Eenmaal de Duitsers een stad hadden ingenomen, verliep het financieel debacle volgens een vast scenario. Eerst legden zij beslag op een gedeelte van de geldvoorraden van de lokale banken. Vervolgens werd aan de stad een oorlogsschatting opgelegd. Ten slotte werd aan het stadsbestuur een lijstje overhandigd met een gedetailleerde opsomming van de goederen die zij aan de bezetter verschuldigd waren.²⁷ Bovendien gingen de Duitsers bij hun invasie allesbehalve zachtzinnig te werk en lieten ze vaak een spoor van verwoesting en brandstichting achter. De heropbouw van de in puin geschoten of afgebrande gebouwen moest eveneens uit de gemeentekas gefinancierd worden.²⁸ Voor al deze extra verplichtingen was uiteraard extra personeel nodig waarvan de lonen ook met noodgeld betaald werden.

De eerste emissies van gemeentelijk noodgeld dat bestemd was om laatst vernoemde kosten te financieren vonden plaats in het oostelijk landsgedeelte.²⁹ Dit is volstrekt logisch gezien de Duitse troepen ons land via de oostgrens waren binnengevallen (Gemmenich 4 augustus 1914). De verspreiding van deze categorie van lokale uitgaven verliep quasi parallel met het verschuiven van het oorlogsfront.

- 22 In 1918 telde België meer dan 600.000 werklozen. Dit was ongeveer de helft van de arbeidersbevolking. Samen met echtgenoten en kinderen betekende dit anderhalf miljoen behoeftigen.
- 23 Dit was onder meer het geval voor de postmannen en het spoorwegpersoneel.
- 24 Na het sluiten van de vrede werd door de hogere overheid een inventaris opgemaakt van de extra-uitgaven die de gemeenten in hun plaats tijdens de oorlogsperiode hadden gedaan. Het totale bedrag werd op anderhalf miljard frank geraamd (circa 1,5 maal de Belgische jaarlijkse rijksbegroting). Dewinter, *De gemeentelijke financiën*, 6:21 (1952) 1.
- 25 De stad Gent zorgde voor de opvang van 45.000 vluchtelingen.
- 26 Te Gent werden meer dan 3.000 gekwetsten opgenomen in de door de stad opgerichte noodhospitalen. M. Dewinter, 'De gemeentelijke financiën in België tijdens de oorlog 1914-1918', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, 6:19 (1952) 1-8; *ibid.*, 6:20(1952) 1-7.
- 27 Na de val van Brussel op 20 augustus 1914 werden van de stad volgende leveringen verwacht: 1.224 ton haver, 102 ton rijst, 25 ton suiker, 15 ton koffie, 150 ton bloem, 186 ton brood, 20 ton vlees en 90.000 liter wijn. Dit alles te leveren tussen 20 en 23 augustus 1914.
- 28 In de Leuvense stadsrekeningen vinden wij volgende bedragen in verband met de opruiming van de door de Duitsers aangerichte verwoestingen in de maanden september, oktober en november 1914: vrijmaken der straten (31.169 fr), afbraak van de verbrande huizen (3.437 fr), opruiming gemeentelijke gebouwen (3.259 fr) [...]. R. Waerzeggers, 'Het noodgeld uitgegeven door het Leuvense stadsbestuur 1914-1918', *Revue Belge de numismatique et de sigillographie* (1978) 154.
- 29 In Spa verschenen de eerste biljetten op 12 augustus 1914, te Tongeren op 14 augustus, te Luik op 18 augustus en Verviers volgde op 20 augustus. COPIN, *De gemeentelijke financiën in België*, 1-2.

De benaming "nood"-geld impliceert dat het uitgeven van lokaal papiergeld bedoeld was als een tijdelijke maatregel die de acute behoefte aan extra kapitaal of pasmunt diende op te vangen. Het gemeentelijk geld zou zo snel mogelijk opnieuw tegen officieel geld ingeruild worden. Gedurende de gehele oorlogsperiode hebben zowel de Duitse als Belgische overheden trouwens herhaaldelijk aangedrongen op een snelle inwisseling. Toch werd er tijdens de eerste oorlogsjaren slechts een beperkt volume aan lokaal geld ingewisseld. Wanneer het bancaire moratorium in augustus 1915 werd opgeheven en de gemeenten de beschikking kregen over hun tegoeden bij de centrale financiële instellingen kwam er schot in de terugbetaling van het gemeentegeld. De eigen middelen van de gemeenten waren echter ontoereikend om al het lokaal geld terug te betalen. Vele gemeentebesturen gingen leningen aan om het circulerend volume noodgeld alsnog binnen de perken te houden. Vrij vaak ontleenden zij de nodige fondsen bij de lokale bankinstellingen en in uitzonderlijke gevallen zelfs bij hun eigen notabelen.³⁰ Na het staken der vijandelijkheden wilde de Belgische regering zo snel mogelijk komaf maken met het gemeentelijk noodgeld. Het zou echter nog tot 1926 duren eer alle noodgeld uit omloop was gehaald. Op 28 maart 1919 lanceerde het Ministerie van Binnenlandse Zaken via de provinciegouverneurs een eerste circulaire waarin gesteld werd dat alle terugbetalingen van het gemeentelijk geld tegen 15 juni 1919 moesten afgerond zijn. Het werd snel duidelijk dat deze deadline niet haalbaar was en in volgende omzendbrieven werd deze uiterste datum steeds opgeschoven. In 1920 staat het GKB aan 121 gemeenten leningen toe ten bedrage van 91.500.000 frank met het doel het lokale geld dat op dat ogenblik nog in omloop was tegen officiële speciën in te wisselen. De wet van 2 september 1922 zou uiteindelijk het definitieve einde van het noodgeld inluiden. Hierin werd gestipuleerd dat alle gemeentelijk geld dat niet tegen 31 december 1926 ingeleverd werd definitief op de creditzijde van de emitterende gemeente zou worden ingeschreven. Nergens veroorzaakte de mogelijkheid van terugbetaling een run op het gemeentehuis of op de loketten van de lokale banken. Blijkbaar bleef het publiek ook in de eerste jaren na de oorlog het gemeentegeld als een "normaal" betaalmiddel beschouwen.³¹

30 De gemeente Sint-Andries-Brugge verkreeg op 17 oktober 1915 van de Banque de Flandre de nodige kredieten om het noodgeld uitgegeven op 16 januari 1915 tegen regulier geld in te wisselen.

31 Copin, *De gemeentelijke financiën*, 11-12.

De benaming "nood"-geld impliceert dat het uitgeven van lokaal papiergeld bedoeld was als een tijdelijke maatregel die de acute behoefte aan extra kapitaal of pasmunt diende op te vangen.

Exacte berekeningen van het totale geldvolume dat de gemeentelijk noodbiljetten vertegenwoordigden zijn niet beschikbaar. De resultaten van partiële metingen geven echter een goede indicatie omtrent de omvang van het fenomeen "gemeentegeld". Een enquête die in juli 1915 in opdracht van het Keizerlijke Duitse *Generalgouvernement* van België werd uitgevoerd, vermeldde voor de periode augustus 1914 – juli 1915 een totaalbedrag van 51.831.647,50 frank. Bij deze enquête waren 285 gemeenten betrokken. Deze tellingen waren zeker onvolledig. Voorzichtige schattingen ramen het werkelijke totaalbedrag op 60.000.000 frank. Op het ogenblik van de enquête hadden de gemeenten

6.348.806 frank aan gemeentegeld tegen officieel geld ingewisseld. Er bleef dus nog een saldo van 45.482.841 frank in omloop. Gerelateerd aan onze schatting van 60.000.000 frank wordt dit saldo circa 53.000.000 frank.

Cijfers betreffende de omvang van de lokale emissies moeten met de nodige reserve benaderd worden. Waar men tot voor kort stelde dat in 483 gemeenten lokaal geld heeft gecirculeerd, wordt dit cijfer op basis van de meer recentere collecties bijgesteld tot 630.³² Hieronder een overzicht van de belangrijkste volumes die tot juli 1915 gerealiseerd werden:

Gent	14.570.695 fr	Luik	2.190.000 fr
Brugge	5.350.000 fr	Verviers	1.750.000 fr
Oostende	3.900.000 fr	Menen	1.700.000 fr
Doornik	3.900.000 fr	Antwerpen	1.000.000 fr
Kortrijk	2.497.740 fr ³³		

Binnen het kader van de huidige monetaire berichtgeving waar met miljarden euro's wordt gegoocheld lijken de hier vermelde volumes wellicht verwaarloosbaar. Het belang van de lokale uitgaven wordt echter snel duidelijk wanneer de vermelde bedragen met de koopkrachtcoëfficiënt voor december 2012 (228,39) worden vermenigvuldigd.³⁴

Ter illustratie enkele cijfers die het belang van de lokale emissies verduidelijken. Het noodgeld dat de stad Gent tijdens W.O. I emitteerde had een volume dat drie maal hoger was dan dat van het overeenkomstige officiële geld dat in omloop was.³⁵ Het wekelijks stempelgeld bedroeg in 1914 drie frank voor een alleenstaande en vijf frank voor een gehuwd koppel. De uitgekeerde militievergoeding bedroeg 75 centimes per dag weliswaar verhoogd met 25 centimes per kind ten laste. De stad Gent keerde aan de vluchtelingen een leefloon van 0,60 frank per dag uit. Op 11 augustus 1914 verscheen een bericht van de West-Vlaamse gouverneur Janssens de Bisthoven waarin voor de levensmiddelen volgende maximumprijzen werden opgelegd:

Meel	28 fr per 100 kg
Fijne bloem	30 fr per 100 kg
Brood	0,32 fr per kg
Volle melk	0,25 fr per liter
Boter	3 fr per kilo
Eieren	0,10 fr per stuk
Aardappelen	0,12fr per kg

Dat de prijs voor één kilo huishoudbrood maximaal 0,32 frank mocht bedragen werd nogmaals bevestigd in het Belgisch staatsblad van 15 augustus 1914.

De tabel³⁶ hierlangs geeft een overzicht van het aantal gemeenten per provincie waar lokale emissies hebben plaatsgevonden. Zoals de tabel laat zien, verschilde het aantal gemeenten waar lokale emissies plaatsvonden sterk per provincie. Een verklaring hiervoor is niet enkel te zoeken in het bevolkingscijfer. Meer bepalend was de mate waarin een regio geconfronteerd werd met inkwartiering en vluchtelingenstroom. De regio's met een concentratie aan industriële bedrijven kenden eveneens een aanzienlijk aantal gemeenten met noodgeld. Zij waren het meest getroffen door groeiende werkloosheid en armoede.

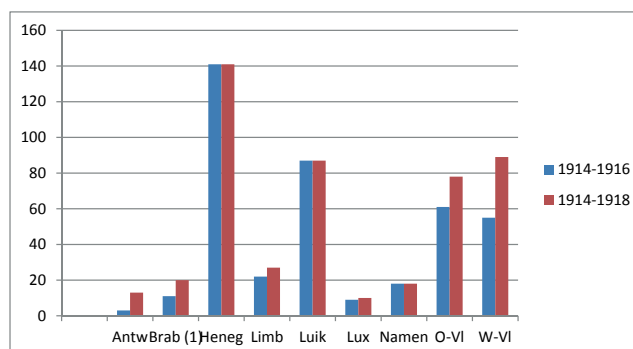
32 A. De Belder, *Belgisch noodgeld – Billets de nécessité Belges* (Antwerpen 2008).

33 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 7.

34 Bron: Federale Overheidsdienst: Economie, KMO, Middenstand en Energie; berekeningen: NBB.

35 Copin, *De gemeentelijke financiën*, 3.

36 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 8; Copin, *De gemeentelijke financiën*, 6.

Betaalkracht

Zoals reeds gemeld, was het uitgeven van bankbiljetten een bestuursdaad die normaliter helemaal niet tot de gemeentelijke bevoegdheid behoorde. Het is dan ook merkwaardig hoe goed steden en gemeenten er in geslaagd zijn om hun lokale geld als betaalmiddel aan hun inwoners en hun handelaars op te leggen. De verplichting om het lokale geld als gangbaar betaalmiddel te aanvaarden werd trouwens vanuit het gemeentebestuur expliciet aan de bevolking gecommuniceerd. De handelaars werden erop gewezen dat de betaling met gemeentegeld geen verhoging van hun prijzen mocht inhouden. Het raadsbesluit vermeldde meestal ook de geografische afbakening waarvoor de betaalkracht gold. Bijvoorbeeld; *“Verplicht betaalmiddel voor de handelshuizen binnen de gemeentegrenzen”*. In Elsene werd dit uitgebreid tot *“de handelshuizen binnen de regio voor zover deze de bonnen accepteren”*. De bevolking werd trouwens opgeroepen om mistoestanden in deze aan de gemeentelijke overheid te signaleren.

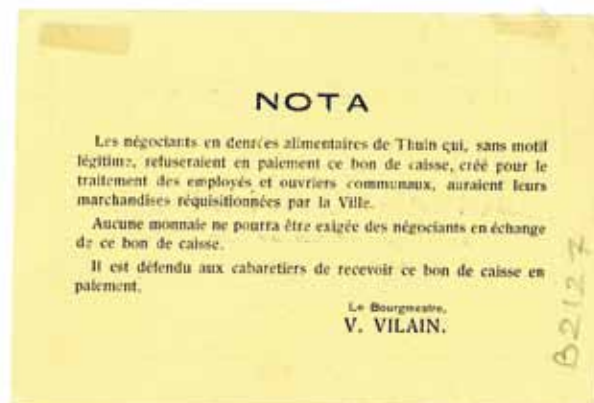

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

In de betreffende raadsbesluiten werd tevens melding gemaakt van de sancties die voorzien waren in geval van weerspannigheid. Deze straffen bestonden zowel uit geldboetes als uit gevangenisstraf. De gemeente Blankenberge verplichtte haar inwoners het noodgeld te accepteren op straffe van betaling van een boete gelijk aan vijf maal de betreffende nominale waarde alsmede een gevangenisstraf van 7 tot 25 dagen. Hiermee ging deze gemeente in feite haar wettelijk boekje te buiten gezien de maximale straf die een gemeente kon opleggen volgens de gemeentewet begrensd was tot een boete van 25 frank en een hechtenis van 7 dagen.

Het is echter weinig waarschijnlijk dat de gemeenten deze straffen hebben moeten uitvoeren. Ten aanzien van weerspannige handelaars hadden zij immers een veel effectievere stok achter de deur. In het K.B. van 4 augustus 1914 had de centrale overheid immers bepaald dat in haar afwezigheid haar bevoegdheden werden overgedragen aan de lagere overheden. Hierdoor verkregen de burgemeesters het recht om indien nodig goederen en diensten bij de lokale middenstand op te eisen en dit zonder de verplichting om hiervoor een vergoeding te moeten betalen. Het is begrijpelijk dat de handelaars in deze kozen voor de weg van het minste kwaad.

Voor de levering van goederen en diensten aan de bezetter gold dezelfde redenering. De lokale neringdoeners en ambachtslui konden kiezen tussen betalingen met dubieuze Duitse schuldbrieven of betaald worden met gemeentegeld dat direct bruikbaar was in het lokale geldverkeer en dat bovendien gewaarborgd was door het gemeentebestuur. De keuze was hier snel gemaakt.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De verplichting tot aanvaarding van het noodgeld binnen het normale betalingsverkeer werd in de eerste oorlogsmaanden trouwens erg ondersteund door de bezettende overheid. Zij zagen in dat de gemeenten enkel via lokale emissies aan de door hen opgelegde oorlogsverplichtingen konden voldoen.³⁷ Bij de Belgische bevolking heerste in deze periode een sterk solidariteitsgevoel, burgerzin en patriottisme. Dit zal ongetwijfeld meegespeeld hebben bij de probleemloze aanvaarding van het gemeentelijk noodgeld.

De achillespees van het systeem van gemeentegeld was zijn territoriale beperking. Niet alle goederen konden binnen de gemeentegrenzen aangekocht worden. En wat met de lokale handelaar die zich buiten de gemeente moest bevoorraden? Om een oplossing te vinden voor het intercommunaal geldverkeer werden de meest uiteenlopende samenwerkingsverbanden aangegaan. Handelaars van buiten de gemeente die de noodbiljetten aanvaardden, kregen voorrang bij het inwisselen van het gemeentegeld tegen officiële biljetten. In sommige gevallen gaven de gemeenten waardepapieren in pand bij de buurgemeenten zodat de terugbetaling van hun noodgeld ook daar gewaarborgd was. Ten einde het geldigheidsgebied van hun noodbiljetten te vergroten besloten een aantal gemeenten gezamenlijk noodgeld uit te geven. De fracties van de totale uitgifte die aan elke deelnemende gemeente werden toegewezen, waren bij voorbaat door elke afzonderlijke gemeenteraad goedgekeurd. Bij dit soort overeenkomsten nam iedere gemeente enkel de verantwoordelijkheid op voor het haar toegewezen gedeelte. Zo namen zes burgemeesters van kleinere gemeenten ten zuiden van Doornik op 27 november 1914 de beslissing om een gezamenlijke emissie van noodgeld ten bedrage van 175.000 frank te realiseren. Deze som zou proportioneel toegewezen worden aan de deelnemende gemeenten. Op 1 december werd deze beslissing door alle betrokken gemeenteraden bekrachtigd. Op deze biljetten werd het bedrag vermeld waarvoor elke gemeente in de emissie participeerde en zich bijgevolg garant stelde.

Een aantal gemeenten en steden gaven in deze benarde tijden blijk van een verregaande generositeit. Zo creëerde de Tieltsse administratie geldbons voor een totaalbedrag van 350.000 frank. Op simpele handtekening van de betreffende burgemeester of schepen werden hiervan 114.000 frank aan de kleinere buurgemeenten afgestaan. Hetzelfde fenomeen deed zich voor in Oostende waar deze stad tien naburige lokaliteiten ten bedrage van 27.100 frank van noodgeld voorzag. De meest geperfectioneerde vorm van intercommunale samenwerking vinden wij bij de "Bond van de gemeenten van het Land van Waas". Deze liga werd op 23 oktober 1914 op initiatief van de gemeenteraad van Sint-Niklaas opgericht. Het was een samenwerkingsakkoord tussen een twintigtal gemeenten waarbij elke aangesloten lokaliteit zich verbond om het noodgeld van de andere leden op zijn grondgebied als betalingsmiddel te

37 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 7-8.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

aanvaarden. De biljetten moesten ook dezelfde uiterlijke kenmerken hebben. In november 1914 werd in het kanton Oudenaarde een gelijkaardig initiatief op touw gezet. Een tiental gemeenten zou zich hierbij aansluiten.³⁸

38 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 4-5; N.N., *Het noodgeld van Oost-Vlaanderen tijdens WO I en WO II* (Brussel NBB) 4.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Om te kunnen functioneren moest er uiteraard een bepaald vertrouwen ten aanzien van het lokale noodgeld gecreëerd worden. Een geloofwaardige borgstelling kon hiertoe een wezenlijke bijdrage leveren. Bij het raadsbesluit betreffende de emissie van noodgeld werd dan ook vrijwel steeds de waarborg vermeld. De geboden garanties waren van zeer uiteenlopende aard. Zo werden de geblokkeerde gemeentelijke tegoeden bij de NBB, ASLK, GKB of Ministerie van Financiën als borg vernoemd. Ook het gemeentelijk onroerend goed en de gemeentelijke portefeuille aan kasbons en andere roerende titels fungeerden als waarborg. Wanneer de gemeentelijke bezittingen niet toereikend waren om de emissies te waarborgen werd vaak ook het bezit van gemeentelijke hulporganisaties bij de garantieregeling betrokken. Zo moesten in Brugge "De Burgerlijke Godshuizen" zich voor bepaalde uitgaven garant stellen.

Indien de emissie gebeurde in een samenwerkingsverband tussen gemeente en lokale banken werd een gedeelde garantie aangegeven. Dit was ondermeer het geval in Spa en Verviers. In bepaalde gevallen werd door de gemeenten tot een lokale emissie overgegaan voor het betalen van de lonen van ambtenaren

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

(PTT, spoorwegpersoneel, enzovoort). In deze gevallen pretendeerden de gemeenten dat hun geld indirect door de staatsoverheid was gegarandeerd. In Welkenraedt werd beweerd dat hun biljetten gewaarborgd waren door de ministeries van Spoorwegen, van PTT en van Financiën. Niet zelden was de terugbetaling gegarandeerd door lokale notabelen. Zo werd op biljetten van Sprimont de naam van de zich borg stellende notaris vermeld. In Saint-Hubert stelden de gemeenteraadsleden zich garant.³⁹

39 Copin, *De gemeentelijke financiën in België*, 1,2,9.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Formele en materiële kenmerken

Gezien er betreffende de vormgeving voor noodgeld geen wettelijke voorschriften bestonden, handelde elke lokaliteit naar eigen goeddunken. Het hele scala, van de volledig handgeschreven geldbon tot het uiterst verzorgde geldbiljet, kwam voor. Geheel in het begin van de oorlog gebruikte de stad Gent de vervallen coupons van een oude stadslening uit 1896 als noodgeld. Ook het formaat varieerde van de grootte van een tramticket tot de afmeting van een heus bankbiljet. Het gebruikte papier is in de meeste gevallen van middelmatige kwaliteit en er werd nooit een watermerk op de biljetten aangebracht. Algemeen mogen wij stellen dat de eerste noodbiljetten van een zeer sobere kwaliteit waren.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Na verloop van tijd werd toch gepoogd om meer zorg te besteden aan druk en iconografie zodat de lokale geldbons meer gelijkenis met het officiële geld gingen vertonen. Op de biljetten vindt men vaak afbeeldingen van markante gemeentelijke gebouwen of allegorische voorstellingen van landbouw en industrie. Het gemeentelijk wapen werd eveneens frequent op het noodgeld afgebeeld. Voor het figuratieve aspect werd dikwijls beroep gedaan op gerenommeerde kunstenaars wiens naam of handtekening trouwens mee werd afgedrukt. Indien mogelijk nam een lokale drukker de productie voor zijn rekening. Kleinere lokaliteiten moesten dit werk noodgedwongen buiten de gemeentegrenzen uitbesteden. Doordat eenzelfde drukker soms voor verscheidene kleinere gemeenten binnen de regio werkte, ontstonden er heuse clusters van sterk op mekaar lijkende biljetten.⁴⁰

40 Zo produceerde de drukkerij J. Leherte-Courtin uit Ronse noodbiljetten voor 21 gemeenten. Deze zijn duidelijk te herkennen aan de conforme teksten en de bloemmotieven in de rand. Een ander voorbeeld is de firma J. Ceysens uit Hasselt die voor zeven gemeenten drukte. Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 10-12.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Om namaak te vermijden werd vaak gewerkt met het procédé van onderdruk en bovendruk. Op het blanco papier werd bijvoorbeeld in eerste druk de naam van de emitterende gemeente gedrukt. In een tweede fase werd dan het eigenlijk biljet gedrukt. Vaak werkte men met het systeem van boekjes waarbij de afscheurbare strookjes de eigenlijke biljetten waren. Op de linkerstrookjes, die bij de gemeentelijke overheid bleven, werden ondermeer de nummers van de overeenstemmende biljetten vermeld. Dit maakte dat op het ogenblik dat het biljet ter terugbetaling werd aangeboden op de echtheid gecontroleerd kon worden.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De volgende kenmerken worden kort toegelicht:

De **waarde** van het biljet werd meestal alleen in cijfers vermeld. Enkel bij de beter uitgevoerde biljetten werd de coupure zowel in cijfers als in letters weergegeven. De meest voorkomende coupures waren deze van 5, 10, 25 en 50 centimes of van 1, 2, 5, 10 en 20 frank. Het biljet van 10 frank kwam minder frequent voor gezien dit vóór de oorlog ook niet bestond. Grotere lokaliteiten gaven dan weer biljetten uit met een waarde van 50, 100 en zelfs 500 frank (o.a. Leuven) wat voor die tijd exuberante bedragen waren. De kleinste coupure vinden wij in Wilsele, namelijk 2 centimes. Er werden ook coupures in omloop gebracht die eerder als bizar overkomen, maar waarvan de waarden toch aan een specifieke betalingsbehoefte voldeden. Zo werden de biljetten van 60 centimes, 1,25 frank en 2,50 frank waarschijnlijk in het betalingsverkeer ingebracht omdat zij uitwisselbaar waren met de Duitse bankbiljetten van 0,5, 1 en 2 mark.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Bepaalde dagvergoedingen waren bij de wetten van 4 en 16 augustus vastgesteld op 1,75 frank. Een aantal gemeenten vonden het handig om bij de uitbetaling te beschikken over bankbiljetten waarvan de waarde een veelvoud was van 1,75. Vandaar de uitgiften van noodgeld in coupures van 1,75; 3,50; 5,25; 7; 8,75; 12,25 en 14 frank.⁴¹

⁴¹ Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 7.

Naast de waarde van het biljet, werd ook de **naam van de gemeente** vermeld onder wiens verantwoordelijkheid de emissie plaatsvond. De biljetten verkregen slechts hun geldigheid nadat ze voorzien werden van het **gemeentezegel en de officiële handtekeningen**. Voor de vaak eigenhandig geschreven handtekeningen zorgden de burgemeester, de schepenen, de gemeentesecretaris, de ontvanger of in uitzonderlijke gevallen zelfs een lokale notabele.

Op de biljetten is eveneens de **datum van uitgifte** of de **datum van** het betreffend **besluit van de gemeenteraad** te vinden, net als informatie betreffende de **datum en plaats** (meestal bij de gemeenteontvanger) **van convertibiliteit naar officieel geld**. In de overtuiging dat de oorlog slechts van korte duur zou zijn werden aanvankelijk exacte vervaldagen op de biljetten vermeld.⁴² Naarmate de vijandelikheden vorderden werd het optimisme omtrent de oorlogsduur wat getemperd en werd de terugbetaling gekoppeld aan de datum waarop de oorlog een einde zou nemen.⁴³ Op een aantal biljetten werd de terugbetaalbaarheid op een eerder bizarre wijze gedefinieerd, "bij de terugkeer naar een normale situatie", "wanneer terug contact mogelijk is met de centrale overheid", "bij het herstel van het normale postverkeer", "bij de heropening der banken", [...].

42 De gemeente Méry belooft de terugbetaling reeds voor 31/10/1914 en Lantremange voor 15/11/14.

43 Bijvoorbeeld "terugbetaalbaar bij wapenstilstand" of zelfs "terugbetaalbaar x aantal maanden na wapenstilstand"

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Verder kreeg elk biljet ook een **nummer**. Bovendien koppelden een aantal gemeenten (voornamelijk in de provincie Limburg) een **interest** aan hun biljetten teneinde de bevolking te stimuleren om het lokale geld als gangbare munt te aanvaarden. Door deze maatregel wilden de betreffende gemeentebesturen eveneens benadrukken dat hun noodbiljetten niet als geld maar als een soort lening moesten beschouwd worden. Het is echter onduidelijk aan wie de interesten moesten uitbetaald worden. Aan degene die het betreffend biljet toevallig op de vervaldag in zijn bezit had?

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

De biljetten bevatten eveneens clausules betreffende **de straffen voor namaak en valsmunterij**. Verder werd op het noodgeld de meest **diverse informatie** afgedrukt zoals het totale bedrag of het doel van de emissie. Zo vinden wij in Ecaussinnes-Engnien biljetten met de vermelding "geld voor het onderhoud der waterlopen" en "geld voor de aanleg van de goten". In Boom en Duffel staat op het biljet het verzoek "niet plooiën aub" afgedrukt. De vermelding op het geld van Virton is dan weer zeer duidelijk "niet geldig voor Duitsers" "**Für Deutsche Militäre Ungültig**". Een regelmatig voorkomende vermelding was "Niet geldig voor de aankoop van dranken".⁴⁴

44 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 6-7.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Een aantal biljetten gaven uiting van vaderlandsliefde of van afschuw voor het brutale oorlogsgeweld dat door de bezetter werd gepleegd. Zo vertoont het Dendermondse noodgeld uit 1918 aan de ene zijde de kerk en het stadhuis zoals zij er uitzagen vóór de vijandelikheden en aan de andere zijde de ruïnes na de Duitse verwoesting. De gemeente Sint-Lenaarts gaf in 1915 een biljet uit met een Belgische leeuw die naar het oosten (Duitsland) kijkt terwijl hij zijn tong uitsteekt.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

Naast het papieren noodgeld werden er in enkele uitzonderlijke gevallen ook gemeentelijke **noodmunten** geslagen. Het overgroot gedeelte werd door de stad Gent geproduceerd. In april 1915 besliste de Gentse gemeenteraad

45 500.000 stukken van 50 centimes, 500.000 stukken van 1 frank en 250.000 stukken van 2 frank.

een eerste maal tot de aanmaak van dergelijke munten.⁴⁵ Het werden ijzeren munten met op de ene zijde een roodkoperen en op de andere zijde een geelkoperen beslag. De munten van 50 centimes en deze van 2 frank hadden een vierkante vorm. De munten van 1 frank waren rond. Alle drie hadden zij een tweetalige opdruk. In 1917 werd besloten om over te gaan tot het slaan van ijzeren noodmunten met een waarde van 5 frank. Volgens planning zouden er 400.000 exemplaren geslagen worden. Er kwam echter verzet van de bezetter tegen de tweetalige opdruk. De productie werd dan ook na 60.594 exemplaren stop gezet. In 1918 werd het aanmaken van deze munt hernomen en werden er nog 339.406 stuks geslagen nu echter met eentalige opdruk. Ook in 1918 plande de stad een muntslag van 200.000 stuks van 25 centimes en 100.000 stuks van 10 centimes. De Duitse overheid verbood echter het gebruik van metaal waarop het stadsbestuur dan maar besloot om deze munten in karton aan te maken.⁴⁶ Zelfs in 1919, na het beëindigen van de vijandelijkheden werden te Gent nog 47.900 stuks van 5 frank geslagen (nu wel met de voorheen verboden tweetalige opdruk). Deze fraaie munten zouden al snel uit het betalingsverkeer verdwijnen en een nieuwe carrière starten als sieraad van de Gentse dames.⁴⁷

46 Kartonnen munten kwamen ook te Moeskroen en te Ruisbroek voor.

47 Keller en Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité*, 8.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

BESLUIT

Het feit dat gemeenten bij het oplossen van hun financiële en monetaire problemen zijn overgegaan tot het uitgeven van hun eigen noodbiljetten moet gezien worden binnen het kader van de Belgische bestuurlijke situatie tijdens W.O.I. De Belgische regering bevond zich in ballingschap in Le Havre en werd in bezet gebied vervangen door Duitse bestuursorganen. *Militärgouverneurs* namen de plaats in van de Belgische provinciegouverneurs. De bestendige deputaties, vleugellam gemaakt door het opdringen van een voorzitter vanuit de *Zivilverwaltung*, namen nog nauwelijks beslissingen. De provincieraden vergaderden enkel nog om de oorlogsbelastingen goed te keuren. Dat betekende dat qua nog functionerende Belgische overheid enkel het gemeentelijk niveau overbleef. Gemeenten en steden hebben dan ook willens nillens een aantal taken, die normaliter tot de bevoegdheid van de nationale of provinciale overheden behoorden, moeten overnemen.⁴⁸

In de bibliografie vermelden wij enkele basiswerken waarin het fenomeen van het Belgisch noodgeld tijdens W.O. I binnen het kader van de algemene monetaire situatie behandeld wordt. Het doctoraatsonderzoek van L. De Clercq omtrent "Het betalingsverkeer in België tijdens de eerste wereldoorlog" zal ongetwijfeld ook bijdragen tot een beter inzicht in deze materie.⁴⁹

48 Zo namen de gemeenten onder meer initiatieven op het gebied van onderwijs, politie en ordehaving, volksgezondheid, strijd tegen de werkloosheid, uitbetaling van lonen aan staatspersoneel, uitbetaling van pensioenen, enzovoort. M. Dewinter, *De gemeentelijke financiën* 6:19 (1952) 1-8; *Ibid.* 6:20 (1952) 1-7.

49 Gepland voor oktober 2013 (KULeuven).

Een sneller overzicht omtrent de financiële situatie van de Belgische gemeenten vóór, tijdens en na de eerste wereldoorlog kan echter bekomen worden via het *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet België* dat een reeks artikelen aan deze materie heeft gewijd.⁵⁰

Via het raadplegen van de collecties van het museum van de NBB, het GKB of het de Koninklijke Bibliotheek van België kan bij het onderzoek naar een concrete casus nagegaan worden of er door de betreffende lokaliteit noodgeld werd uitgegeven. Dit kan onder meer via de catalogus van het museum van de NBB die online kan geraadpleegd worden.⁵¹ Er bestaan ook enkele catalogi die een vrijwel volledig overzicht geven van het noodgeld tijdens W.O.I.⁵² Het besluit tot emissie van gemeentelijk noodgeld was steeds gebaseerd op een beslissing van de gemeenteraad.⁵³ Een aantal biljetten verwijzen trouwens naar de datum van de raadszitting waarop het besluit werd genomen. In de zittingsverslagen worden meestal ook de motivatie en de geplande volumes vermeld. De gemeentelijke jaarrekeningen zijn de tweede belangrijke bron van informatie. De vergelijking van de rekeningen in vreedstijd met deze van de eerste oorlogsjaren geeft een goed beeld over de mate waarin de gemeentelijke financiële behoeften waren toegenomen. Via de afzonderlijke items kan daarna worden opgezocht welke concrete extra uitgaven aan de basis lagen van deze toename. Ook het tijdstip en het volume aan inwisseling tegen officieel geld kan in de jaarrekeningen teruggevonden worden. Verder bevatten zij vaak informatie omtrent de drukker, de prijs van het drukwerk, enzovoort.

Ook voor de gemeenten die geen eigen noodgeld uitgaven loont het de moeite om zittingsverslagen en jaarrekeningen uit de beginperiode van de oorlog te onderzoeken. Indien er een relevante verhoging van de uitgaven blijkt, kan worden opgezocht welke posten de toename hadden veroorzaakt en op welke wijze een en ander werd gefinancierd.⁵⁴ Het aangaan van leningen was echter niet altijd gekoppeld aan een goedkeuring van de gemeenteraad. Voor deze gevallen moeten ook de verslagen van het college van burgemeester en schepenen bij het onderzoek betrokken worden.

Voor een aantal gemeenten werd in het verleden reeds onderzoek naar lokaal noodgeld verricht. De meeste van deze publicaties kunnen geraadpleegd worden in de bibliotheek van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.⁵⁵ De website van het museum van de NBB geeft een uitgebreide lijst van artikelen die het noodgeld voor een specifieke locatie behandelen.⁵⁶ Het Koninklijk Belgisch Genootschap voor de Numismatiek publiceerde eveneens een aantal studies gewijd aan het gemeentelijk noodgeld tijdens de eerste wereldoorlog.⁵⁷

Volledigheidshalve moeten wij de onderzoeker ervoor waarschuwen dat hij bij zijn studie naar lokaal noodgeld mogelijk en zelfs waarschijnlijk geconfronteerd zal worden met biljetten die op het eerste gezicht aan gemeentelijk geld doen denken maar waarvan de uitgever bij nader toezien een hulporganisatie zal blijken te zijn. De voedsel- en hulporganisaties hebben inderdaad op grote schaal voedsel- en geldbonnen uitgegeven. Deze waren aanvankelijk enkel bedoeld voor aankopen in hun eigen winkels maar na verloop van tijd kregen zij koopkracht bij alle handelaars van de gemeente. Ook private ondernemingen die wegens de geldschaarste de lonen van hun personeel niet konden betalen zijn overgegaan tot het uitgeven van eigen geldbonnen. De lokale overheid was helemaal niet betrokken bij deze emissies en droeg bijgevolg ook geen enkele verant-

50 *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*. Vanaf de 5^e jaargang nummer 16 (april 1951) tot de zevende jaargang nummer 25 (juli 1953).

51 <http://www.nbbmuseum.be/nl/catalogue/necessity-money>. GKB: deze collectie is enkel op afspraak te consulteren (via Belfius afdeling Facility Management). Koninklijke Bibliotheek van België: de collectie is ondergebracht in het Munten- en Penningkabinet.

52 J. De Mey, *Les billets communaux Belges 1914-1919* (Wemmel 1991) 3 dl.; A. De Belder, *Belgisch noodgeld-Billets de nécessité Belges* (Antwerpen 2008). Deze catalogi kunnen geconsulteerd worden in het museum van de NBB (na afspraak).

53 De wettelijke bepaling dat de beslissing tot gelduitgifte enkel door de gemeenteraad kon worden genomen werd niet in alle gevallen opgevolgd. In een aantal steden werden de betreffende beslissingen bij volmacht door het schepencollege genomen. In Leuven waar de Duitse bezetter bijzonder verwoestend tekeer was gegaan ontstond een tijdelijke afwezigheid van lokaal bestuur. De beslissing tot uitgifte van noodgeld werd in dit geval genomen door een commissie van lokale notabelen. Waerzeggers, *Het noodgeld*, 108.

54 Door wie werden deze leningen toegestaan? Terugbetalingstermijnen? In welke mate werden de belastingen verhoogd?

55 De collectie "Lokale geschiedenis" van het GKB werd ondergebracht in de bibliotheek van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. <http://www.kvab.be>.

56 <http://www.nbbmuseum.be/nl/catalogue/necessity-money/necessity-money-bibliography>.

57 Catalogus "Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie" via <http://www.numisbel.be>.

© Museum van de Nationale Bank van België, Brussel.

woordelijkheid bij de uitwisseling tegen officieel geld. Deze biljetten mogen derhalve niet als gemeentelijk noodgeld gecatalogeerd worden. Waar België bij het inwisselen van de frank voor de euro op zijn kop stond moesten onze voorouders tijdens de oorlogsjaren 14-18 omgaan met een veel complexere monetaire situatie waarin in eenzelfde periode aan diverse betaalmiddelen een officiële betaalkracht werd toegekend.

- Biljetten en munten uitgegeven door de NBB/Koninklijke Munt van België
- Biljetten uitgegeven door de Société Générale de Belgique
- Biljetten en munten uitgegeven door de gemeente
- Biljetten en munten uitgegeven door de Duitse bezetter

BIBLIOGRAFIE

- E. Buyst, I. Maes, W. Pluym en M. Danneel, *De Bank, de frank en de euro. Anderhalve eeuw Nationale Bank van België* (Tielt 2005).
- S. De Schaepprijver, *De Grootte Oorlog - Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen, Amsterdam 1997).
- L. Gille, A. Ooms en P. Delandsheere, *Cinquante mois d'occupation allemande* (Brussel 1919).
- V. Janssens, *De Belgische frank. Anderhavel eeuw geldgeschiedenis* (Antwerpen 1976).
- P. Kauch, *De Nationale Bank van België: 1850-1918* (Brussel 1950).
- A. Keller en W. Ouchkoff, *Le papier-monnaie Belge de nécessité de la guerre 1914-1918* (Antwerpen 1952).
- C. Lefebvre, *Exposé succinct et chronologique de la frappe patriotique, de nécessité, de bienfaisance et commémorative en Belgique occupée: contribution à la documentation du temps de guerre.* (Brussel 1923).
- J.A. Moens, *Le Royaume de Belgique et l'Union Monétaire Latine - Het Koninkrijk België en de Latijnse Muntunie 1865-1925* (Sint-Niklaas 1976).
- N.N., *De fraaie frank* (NBB 1989).

BIOGRAFIE

Paul Degraeve (*1945) studeerde Toegepaste Economische Wetenschappen aan de KU Leuven. Hij schreef verscheidene publicaties in lokale en regionale heemkundige tijdschriften, waaronder bijdragen betreffende de baronieën Melsbroek en Perk. Paul Degraeve is tevens voorzitter van Heemkring ter Ham Steenokkerzeel, lid van de raad van bestuur van het Verbond voor Heemkunde Vlaams-Brabant en penningmeester van Heemkunde Vlaanderen.